

TÜRK DÜNYASI KADIN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ JOURNAL OF TURKIC WORLD WOMEN STUDIES

Dergi web sayfası: <https://turkicworldwomen.com/index.php/pub>
Journal homepage: <https://turkicworldwomen.com/index.php/pub>

Doi: 10.5281/zenodo.19234950

Araştırma Makalesi • Research Article

Kadına İlişkin Eski Türkçe *Kırkın* Sözcüğü Üzerine •* On The Old Turkic Word *Kırkın* Related to Woman

Aslıhan YILMAZ¹

Özet

Türkçenin tarihî seyri içerisinde kaleme alınan metinler incelendiğinde kadınla ilişkilendirilen söz varlığının dikkate değer ölçüde fazla olduğu görülmektedir. Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren doğrudan “kadın” kavramını karşılayan sözcüklerin yanında kadının ailevi ve akrabalık bağlarını, statüsünü, giyim-kuşamını, kadınlara ilişkin doğum, evlilik ve boşanma gibi geçiş dönemlerindeki durumunu ifade eden söz ve söz grupları olmak üzere benzer birçok durum için çeşitli adlandırmaların olduğu tespit edilmektedir. İlk kez Eski Uyghur Türkçesi dönemi metinlerinde karşılaşılan ve Türk dilinin tarihî metinlerinde takip edilebilen *kırkın* sözcüğünün “kız, genç kadın, bakire; kadın hizmetçi, cariyeye, kadın köle” gibi anlamları karşılayan bir sözcük olarak kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu sözcüğün ifade ettiği anlam alanına baktığımızda genel olarak “genç kız/kadın, bakire kız”ı gösteren bir kavram olmasının yanı sıra kadının statüsünü belirleyen bir söz olarak da karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün kökenine yönelik kesin bir açıklama bulunmamasıyla birlikte *kırnak* “cariye, kadın köle” sözcüğü ile de kökteş olduğunun ve her iki sözcüğün *kız* “kız” köküne dayandığının ifade edildiği tartışmalı görüşler bulunmaktadır. Taranan kaynaklarda *kız kırkın* “genç kız; kız ve cariyeye”, *tapıgçı kırkın* “kadın hizmetçi”, *yinçe kırkın* “ince, zarif cariyeye”, *eren kırkın teñriler* “seçkin rahip ve rahibeler” gibi söz öbekleri içerisinde yer aldığı görülmektedir. Çalışmamızda ilgili sözcüğün köken bilimi açısından değerlendirilmesine ve Türk dilinin tarihî metinlerinden örneklerle sözcüğe ilişkin tanıklara yer verilmiştir. Böylelikle Türk toplumunda cinsiyet kavramını ve kadının toplumsal statüsünü gösteren *kırkın* sözcüğünün söz gruplarındaki kullanımları ve bu kullanımlar üzerinden anlam çerçevesinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Söz Varlığı, Eski Türkçe, *Kırkın*.

Abstract

When the texts written throughout the history of Turkish are examined shows that the vocabulary related to women is abundant. It has been determined that since the first written documents of Turkish, furthermore to the words that directly correspond to the concept of “woman”, there have been various names for many similar situations, including words and phrases expressing women’s familial and kinship ties, status, clothing, and the situation of women in transitional periods such as birth, marriage and divorce. The word *kırkın* which was first encountered in the texts of the Old Uyghur Turkish period and can be followed in the historical texts of the Turkish language, is seen to be used as a word with meanings such as “girl, young woman, virgin; female servant, concubine, female slave”. When examining the semantic field of the word in question, it generally denotes the concept of “young girl/woman, virginal girl” while also appearing as a term that indicates the social status of women. Although there is no definitive explanation for the origin of the word, there are controversial views stating that it is cognate with the word *kırnak* “concubine, female slave” and that both words are based on the origin *kız* “girl”. In the examined texts, it is observed that the word appears within phrase such as *kız kırkın* “young girl; girl and concubine”, *tapıgçı kırkın* “female servant”, *yinçe kırkın* “selender, graceful concubine”, *eren kırkın teñriler* “distinguished male and female clergy”. In our study, the word in question was examined from an etymological perspective, and examples from historical Turkish texts were provided as evidence of its usage. The aim is to reveal the uses of the word *kırkın* which represents the concept of gender and the social status of women in Turkish society, in various word groups and to reveal its semantic field through these uses.

Keywords: Woman, Vocabulary, Old Turkic, *Kırkın*.

*Makale geliş tarihi / Received date: 05.01.2026 Makale kabul tarihi / Accepted date: 25.03.2026

* Bu çalışma 12-14 Aralık 2025 tarihinde gerçekleşen 4. Uluslararası Türk ve Dünya Kadın Araştırmaları Kongresi’nde sunulmuş olan özet bildirinin genişletilmiş hâlidir.

¹ Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye / aslihan.yilmaz@marmara.edu.tr / ORCID ID: 0000-0001-8112-2226.

Giriş

Eski Türklerin aile hayatında ataerkil yapı hâkim olsa da kadının tarihsel süreç boyunca süreklilik arz eden önemli bir konumu olmuştur. Türklerin konar-göçer yaşam tarzında kadının, şartların bir gerekliliği olarak erkeğin üstlendiği görevleri de -ata binmek, ok atmak, düşmanla savaşmak vb.- üstlendiği görülmektedir. Bilhassa İslamiyet öncesi Türk devlet geleneğinde kutsal bir görevi üstlenen “Katun” unvanına sahip kağanın eşi olan kadınların gerek devlet yönetiminde gerekse savaşlarda kağanların yanında etkin bir güç olarak bulunduğu bilinmektedir. Katunların tıpkı kağanlar gibi töre ile tahta çıktıkları, devlet meclislerine katılarak söz ve oy hakkına sahip oldukları, hiyerarşide ise kağandan sonra ikinci sırada yer aldıkları bilinmektedir (Gömeç, 1996, s. 89-90).

Dil ve toplum birbirinden bağımsız düşünilemeyen, karşılıklı etkileşim hâlinde birbirini var eden ve şekillendiren iki temel olgudur. Dilin temel yapı taşı olan sözcükler, ait olduğu milletin inançlarını, geleneklerini, beşerî ilişkilerini, maddi ve manevi kültürel unsurlarını yansıtan bir ayna işlevi görmektedir. Bu açıdan incelendiğinde Türk toplumunda kadının toplumsal konumu ve statüsünün dile yansımış olması pek tabiidir. Tarihi Türkçenin söz varlığı içerisinde, ad bilimi (onomastik) içerisinde değerlendirilen dilsel verilere bakıldığında “kadın” kavramının oldukça zengin bir biçimde karşılandığına tesadüf edilmektedir. Bu söz varlığı içinde, doğrudan “kadın”ı karşılayan sözlerin yanı sıra sosyal, hukuki, ailevi ve akrabalık ilişkileri ile benzer toplumsal yönler çerçevesinde kadının konumunu ifade eden sözler de yer almaktadır. Bu sözler, genel söz varlığı araştırmaları açısından önem taşıdığı gibi, eski Türk toplumunun cinsiyet kültürünü ve kadının toplumsal statüsünü ortaya koyması bakımından da ayrıca kıymetlidir (Karahana, 2006, s. 1). Tarihi Türkçe’de kadın cinsiyetini ayırmada kullanılan *kadın* “kadın”, *katun* ~ *hatun* “hatun, kadın, hanım”, *kız* “kız, genç kadın”, *tişi* “dişi, kadın”, *uragut* “kadın, dişi”, *avrat* ~ *avret* “kadın”, *ebçi* ~ *ewçi* ~ *evçi*, *evlik* ~ *ewlik* ~ *ewlük* “kadın”, *iş* “kadın”, *kişi* “kadın”; kadının yaşına dayalı verilen *kurtga* “ihtiyar kadın, çok yaşlı kadın”, *yaşlag* ~ *yaşlıg* “yaşlı kadın, ihtiyar kadın”, *acüz* “yaşlı kadın”, *bâliga* “yetişkin kadın”; kadının akrabalık bağlarını gösteren *ana* “anne”, *eke* “abla ve küçük kız kardeş”, *siñil* “küçük kız kardeş”, *kükü* ~ *küküy* “teyze”; kadına ait unvan bildiren *katun* ~ *hatun* “hatun, kadın, kağanın eşi, hanım; sahibe, kraliçe, hükümdarın eşi”, *kunçuy* “prenses, Hatun’dan bir derece aşağıda bulunan kadın”, *altun tarım* “hanım sultanlara verilen unvan”, *melike* “kadın hükümdar”; evlilik sonrası verilen *kelin* “gelin”, *kunçuy* “kadın, eş”, *yumşak* “eş, zevce”, *yutuz* “eş, zevce kadın”, *erlig* “kocasısı olan”; evliliği sona ermesi sonrası verilen *koduz* “kadın, kocası olmayan kadın, dul kadın”, *tul* “dul kadın”, *erkmiş* “dul kadın” gibi birçok adlandırmaya rastlamaktayız.

Çalışmamızda kadına ilişkin bir adlandırma olarak karşımıza çıkan *kırkın* sözcüğünün köken bilimi açısından yapılan değerlendirmeleri gösterilmiş olup bahsi geçen sözcüğün Türkçenin tarihi metinlerinde tanıklandığı örneklerle semantik bağlamı tespit edebilmek adına yer verilmiştir.

1. *Kırkın Sözcüğü Üzerine*

Türkçenin tarihi devirleri içerisinde ilk kez Eski Uygur Türkçesi dönemi (VIII.-XI. yüzyıl) metinlerinde karşılaşılan ve Türk dilinin tarihi metinlerinde takip edilebilen *kırkın* sözcüğünün “kız, genç kadın, bakire; kadın hizmetçi, cariyeye, kadın köle” gibi anlamları karşılayan bir sözcük olarak kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu sözcüğün ifade ettiği anlam alanına baktığımızda genel olarak “genç kız/kadın, bakire kız”ı gösteren leksik bir yapı olmasından öte hizmet eden kadını ifade ederek kadının sonradan kazanmış olduğu toplumsal statüsüne işaret eden bir sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün etimolojik değerlendirmelerinde kökenine dair ortak bir kanaatin bulunmadığı görülmektedir.

Clauson (1972) etimolojik sözlüğünde *kırkın* maddesinde sözcüğün 8. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar “genç kız, bakire” anlamını taşıdığını, 14. yüzyıla gelindiğinde ise anlam genişlemesine uğrayarak “köle kız, cariyeye” anlamını da kazandığını ifade etmiştir (s. 654).

Räsänen (1957), *kırkın* sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinde “genç kız, bakire”, Orta Türkçe ve Çağatay Türkçesinde “cariye, köle” anlamında hatta Çağatay Türkçesinde spesifik olarak “siyah cariyeye” anlamında görüldüğünü ifade etmiştir. Yakut Türkçesinde ise *kırgın* şeklinde “kız” anlamını koruduğunu belirterek çoğul şeklini de vermiştir: *kırgıttar*. Ayrıca Osmanlı Türkçesindeki *kırnak* “cariye, hizmetçi” sözcüğünün de *kırkın* sözcüğü ile ilişkili olduğunu belirtmiştir (s. 267).

Sevortyan’ın (1997) çalışmasında *kırkın* maddesinde sözcüğün tarihi metinlerde ve Kıpçak lehçelerinden Karaim, Kırgız ve Karakalpak Türkçesinde “genç kız; köle kadın, hizmetçi, cariyeye, tutsak kadın” anlamlarıyla görüldüğü belirtilmektedir. Levitskaya, Kononov’un *kır-* kökünü *kız* sözcüğü ile *-kın* ekini ise “kuma” anlamına gelen *küni/günü* sözcüğü ile ilişkilendirdiği görüşünün semantik ve fonetik bakımdan uygun olmadığını dile getirmiş; Pristak ve Tekin’in *kırkın* sözcüğü için *kız* köküne *-kın*

BY

topluluk/çokluk ekinin gelmesi ile oluştuğunu savundukları görüşe katıldığını ifade etmiştir. Araştırmacı tarihî metinlere ve Türkçenin lehçelerine -özellikle Türkçenin en uzak lehçesi olan ve arkaik özellikleri muhafaza eden Yakutça'da *kırgıttar* "kızlar" sözcüğünün yaşaması- bakıldığında söz konusu sözcüğün asıl anlamının "genç kız" olduğunun, "cariye, köle" anlamının sonradan geliştiğinin varsayılabilceğini belirtmiştir (s. 238-239).

Hasan Eren (1999) *kırnak* maddesinde sözcüğe "cariye" anlamını vermiş; yerel ağızlarda "güzel kız veya kadın" anlamlarının dışında "çalımlı", "güzel, titiz, çevik", "becerikli" ve "oynak kadın" gibi anlamlarda da görüldüğünü kaydetmiştir. Eren, *kırkın* sözcüğü ile *kırnak* sözcüğünün arasında görülen bağlantının tartışmaya açık bir konu olduğunu ifade etmiştir (s. 239).

Daha önce Räsänen'in maddesinde işaret edilen bilhassa "siyah cariye" ayrımı, Radloff'un *kırkın* maddesinde de görülmektedir. Radloff (1899), sözcüğün Çağatay Türkçesinde "siyah cariyeler, siyah köle kadınlar" anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir (s. 748). Pavet De Courteille (1870) de *Dictionnaire Turk-oriental* (Doğu Türkçesi Sözlüğü) adlı sözlüğünde sözcüğe "siyah köleler" anlamını vermiştir (s. 446). Doğu (Çağatay) Türkçesi dönemi sözlüklerinden Şeyh Süleymân Efendi'nin (1882) *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmânî* adlı çalışmasında ise *kırkın* maddesine "Habeşî, siyah Arab, köle ve câriye" anlamları verilmiştir (s. 245).

Tekin (1969), *kız* sözcüğünün kökeninin **kır* sözcüğü olduğunu, Çuvaşça'daki *hër* "kız" sözcüğünü tanık göstermek suretiyle r ~ z denkliliğinden yola çıkarak savunmuştur. Tekin *kırkın* < *kırkun* şeklinde gelişen sözcüğün **kız* kökünden geldiğini ve *kırkun* sözcüğünde yer alan -*gun* / -*gün* ekinin Köktürk Türkçesinde topluluk ifade eden bir ek kategorisinde olduğunu *tay-gun* "oğullar; taylar", *kelin-gün* "gelinler" örneklerini vererek göstermiştir. *Kırkın* sözcüğünün "kızlar" anlamını gösteren bir topluluk adı olduğunu ifade etmiştir (s. 62). Şinasi Tekin (1992) de *gun* / -*gün* ekinin yaşça küçük akraba adlarına gelen bir topluluk eki olarak değerlendirmiştir (s. 87).

Hamilton (1998) ise Çince'den Türkçe'ye geçtiğini düşündüğü *kırkın* sözcüğünün "kız" sözcüğünün çoğul hâli olduğu kanaatindedir. Hamilton, *kız+kün* şeklindeki incelemesinde yer alan *kün* sözcüğünün "grup, topluluk" anlamında bir sözcük olduğunu ve bir topluluğu işaret etmek suretiyle ek olarak da görüldüğünü ifade etmiştir (s. 111).

Caferoğlu (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışmasında *kırkın* ~ *kırgın* maddelerinde sözcüğe "cariye, karavaş; bakire" anlamlarını vermiştir (s. 176). Wilkens (2021) ise *kırkın* maddesinde sözcüğü "kız, bakire; kadın hizmetçi; cariye" anlamlarıyla göstermiştir (s. 373). Ayrıca Wilkens (2013) *Maitrisimit* neşrinde Doerfer'in şahsi beyanına dayanarak *kırkın* sözcüğünün Çuvaşça *xärxam* ve Volga Bulgarcası *xîrxom* sözcüklerine eş bir sözcük olduğunu aktarmıştır (s. 32).

Tatar Teleniñ Añlatmalı Süzlege (Tatar Dilinin Açıklamalı Sözlüğü) adlı çalışmada *kırkın* maddesinde sözcüğün arkaik bir sözcük olduğu belirtilerek "köle kız, hizmetçi kız, cariye" anlamları verilmiştir (2017, c. III, s. 698). Aynı çalışmada *kız kırkın* madde başında topluluk adı olduğu belirtilerek ilk olarak "çeşitli yaşlarda kızlar" anlamı kaydedilmiş olup ikinci olarak tarihsel metinlerde görüldüğü ifade edilen "esir düşürülüp köle hâline getirilen kadınlar/kızlar, köle kızlar, cariyeler, hizmetçi kızlar" anlamlarına yer verilmiştir (2017, c. III, s. 648). Yudahin'in editörlüğünde hazırlanan (1965), *Kırgızca-Rusça Sözlük* adlı çalışmada *kırkın* maddesine *kız* sözcüğü ile bir ikileme oluşturduğu belirtilerek "kızlar" anlamı verilmiştir (s. 496). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü* (20023) adlı çalışmada da *kız kırkın* "kızlar" maddesi bulunmaktadır (s.343). Görüldüğü üzere Çağdaş Türk lehçelerinde *kırkın* sözcüğü arkaik bir kelime olarak *kız kırkın* "kızlar" şeklindeki eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemede yaşamaktadır. İkileme kuruluşunda ikinci unsurun tek başına kullanımdan düştüğü görülmektedir.

Türkçenin tarihî metinlerinde kadına ilişkin kölelik ve cariyeliğe ilişkin ilk leksikolojik yapılara Orhun Yazıtlarında rastlamaktayız. Türkçenin en eski yazıtlarında esaret durumunu gösteren "cariye, köle" anlamının verildiği *kün* sözcüğüne tesadüf edilmektedir. Sözcük erkek köle için kullanılan *kul* sözcüğü ile *kün kul* şeklinde ikileme olarak da geçmektedir:

Tabğaç bodunka beglik ırı oğlın kul boldı, işilik kız oğlın kün boldı (KT D7)

"Çin milletine bey olacak evladın kul oldu, hanımefendi olacak kız evladın cariye oldu."

Özi yañıldı, kağanı ölti, bodunı kün kul boldı (KT D20)

"Kendisi yanıldı, kağanı öldü, milleti kul köle oldu."

Köleliğin eski Türklerdeki varlığı Uygurlar döneminde yazılan ve resmî vesikalar içerisinde değerlendirilen köle satış belgelerine bakıldığında görülmektedir. Söz konusu belgeler incelendiğinde kadın ve çocukların borçlanma sebebiyle köle statüsüne düşebildikleri hatta para ve mal karşılığında da

satılabilirlikleri tespit edilebilmektedir (Parlatır, 1983, s. 809). Eski Uygur Türkçesi dönemine ait eserlerde ve sivil hayat belgelerinde *kün* sözcüğünün yanında kölelik ve cariyeliği ifade eden *abinçu*, *karabaş*, *kul* ve *kırkın* gibi sözcükler de kullanılmıştır. Uygurlar döneminden sonra İslamiyet sonrası Türk sosyal hayat geleneğinde devamlılık gösteren kölelik durumu, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Doğu (Çağatay) Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde dönemlerinde de aslen Türkçe ve alıntı sözcüklerle kendini göstermektedir.

Çalışmamıza konu olan *kırkın* sözcüğü kadını ifade eden genel bir sözcük olmaktan ziyade kadının tarihsel, sosyal ve kültürel statüdeki alt konumunu gösteren bir sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçenin tarihi dönemlerinden Eski Uygur Türkçesi metinlerinde daha sık tesadüf ettiğimiz *kırkın* sözcüğü, çeşitli söz grupları içinde kalıplaşmış bir şekilde kullanılmıştır. Türk toplumunda cinsiyet kavramını ve kadının toplumsal statüsünü gösteren *kırkın* sözcüğünün hem müstakil olarak hem de söz gruplarındaki kullanımları ve bu kullanımlar üzerinden anlam çerçevesini ortaya koyacak olan örnekler şu şekildedir:

Jens Wilkens (2021) tarafından hazırlanan ve bugüne kadar Eski Uygur Türkçesi sözleri üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri olarak değerlendirilebilecek *Handwörterbuch des Altuigurischen* (Eski Uygurca'nın El Sözlüğü) adlı çalışmada madde başı olarak gösterilen *kırkın* sözcüğüne “kız, bakire; kadın hizmetçi; cariyeye” anlamları verilmiştir (s. 373). Sözlükte çeşitli madde başı sözcüklerin alt maddeleri olarak verilen söz öbekleri ve kalıplaşmış ifadeler içerisinde *kırkın* sözcüğünün yer aldığı görülmektedir: *eren kırkın t(e)ñriler* “seçkin rahip ve rahibeler” (s. 111), *eren t(e)ñriler kırkın t(e)ñriler* “seçkin rahip ve rahibeler” (s. 111), *balıklık körünççi eren kırkın* “(baş)kentten gelen kadın ve erkek seyirciler” (s. 140), *eki y(e)g(i)rmi t(e)ñri kırkın* “on iki tanrısal bakire genç kız (= on iki ışık bakiresi)” (s. 252), *eki y(e)g(i)rmi tümen yaruk t(e)ñri kırkın* “yüz yirmi bin ışık bakiresi” (s. 252), *kapagçı kırkın* “kadın kapı bekçisi” (s. 332), *kırkın t(e)ñri* “seçkin rahibe” (s. 373), *kız kırkın* “kız” (s. 376), *korıg kırkın* “harem kızı, metres” (s. 394), *tapıgçı kırkın* (~ *tapagçı kırkın*) “kadın hizmetçi” (s. 674), *t(e)ñri kırkın* “tanrısal bakire (= ışık bakiresi)” (s. 696), *t(e)ñri kırkınları* “tanrı kızları” (s. 696), *yinçge kırkın* (~ *inçge kırkın*) “harem kadını, metres, saray kadını” (s. 903).

20. yüzyılın başlarında Alman araştırma heyeti tarafından Turfan seferleri sırasında bulunan Eski Türkçe el yazmalarını yayımladıkları *Berliner Turfantexte* serisinde P. Zieme (1975) tarafından yayımlanan fragmanda ilgili sözcük *t(e)ñri kırkın* “tanrısal, ilahi kızlar/bakireler” söz öbeğinde görülmektedir. Buradaki kullanımda ekseriyetle “cariye, köle” anlamıyla yaygınlaşan ve kadının aşağı statüsünü gösteren sözcüğe kutsallık atfedilmiş olup “kız/bakire kız” genel anlamıyla verilmiştir.

yme bişinç barçada içgerürek barçada üzerek kut sını(ı)a uluşlardan ordulardan biz yüz ming tümen t(e)ñri kırkınlara t(e)ngri oğulanların alkaşmış törtütmüş ol kim ol örgin-ning özinteg ortusinteg orınınteg olurgusinteg bolup tururlar (BT V/173)

“Beşincisi: Her şeyden daha içten ve her şeyden daha yüce olan kut sahibi devletlerden, ordulardan; tahtın merkezi ve yeri olarak hazır bekleyen beş yüz bin tanrısal, ilahi kızlarını/bakirelerini ve tanrısal, ilahi genç erkeklerini methetmiştir, yaratmıştır.”

Yine *Berliner Turfantexte* serisinde yer alan Semih Tezcan’ın (2020) yayımladığı Çince-den Eski Uygur Türkçesine tercüme edilen *İnsadi Sūtra*’da *kırkın*, *kudlug buyanlık kızlar kırkınlar* “saadetli, talihli genç kızlar” söz öbeğinde eş anlama sahip *kız* ve *kırkın* sözcüğünün bir ikileme oluşturmak suretiyle bir araya gelerek yakın anlamlı ikileme olan *kudlug buyanlık* ile nitelenmiştir.

tağı tanı şirişdi-te ulatı saradavañı-lar tanıdivi tavar tañrısıña oqşadı muñsuz bay-lar tavgaç elindin ünmiş kız-lar-ka oqşadı tam-a turur kudluğ buyan-lıg kız-lar kırkın-lar (BT III/118)

“Daha sonra zenginlik tanrısı Dhanyadeva’ya benzeyen zengin, varlıklı kişiler, kervan başları ve dertsiz zenginler; Çin’den gelen kızlara benzeyen saadetli, talihli genç kızlar”

Albert von Le Coq (1922) tarafından hazırlanan ve Maniheizm sahaya ait metinlerden oluşan *Türkische Manichaica aus Chotscho III* adlı çalışmada *kırkın* sözcüğü, *teñri kırkın* “ilahi/tanrısal cariyeye” söz öbeği içinde geçmekte olup *eki yigirmi* “on iki” sayı adı ile nitelenmektedir.

kim nom kutı t(e)ñri(de)n tuğar kün t(e)ñri(ı)ke yöleşürü [...] eki yigirmi teñri kırkınlara birle .. (Mani III, s. 16)

“Dini saadete sahip Tanrı’dan doğan ve Güneş Tanrısına benzer on iki ilahi cariyeye ile”

Budist çevreye ait bir vaaz kitabı olan *Daśakarmapathāvadānamālā* adlı eserde “ince, zarif cariyeye” anlamında *kurıg kırkın* ve *yinçge kırkın* söz öbeklerine rastlanılmaktadır. Metinde sözcüğün Eski

Uygur Türkçesinde “harem dairesi” anlamında kullanılan *kün* sözcüğü ile bir söz öbeği içinde kullanıldığı görülmektedir.

t(e)ñri қатunларына менжетгүлүк тег күүнтеки қыргы қыркындарын ыдалап [...] t(e)ркин өк тағ сенірі үзе жоқланты (DKP 4567)

“Tanrı hanımlarına benzetilecek kadar (güzel) haremdeki ince, zarif cariyeleri bırakıp ... hemen dağ burnunun üzerine (doğru) tırmandı.” (Elmalı, 2022, s. 288)

atasınıñ күнінтеки бир ынңе қыркын бирле амранмақ төрү тегиніп төрүсүз іш ішledi. Неңеде ол тегин күнтеки ынңе қыркын бирле амранмақ төрү тегинти анта оқ ол тегинің анасы биліп ұқуп тда өтлейү ериглейү інңе тәп тәди (DKP 3991-3992, 3994)

“Babasının haremindeki ince, zarif bir cariyeye ile sevişip yanlış iş işledi. Ne zaman o prens haremdeki ince, zarif cariyeye ile sevişti, işte o zaman o prensin annesi (bu işi) anlayıp (onu) engellemek için (ona) nasihat ederek şöyle dedi” (Elmalı, 2022, s. 281)

Budist muhite ait *çatik* adı verilen anlatılardan biri olan *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* adlı eserde *kırkın* sözcüğü, *körkle kırkın* “güzel kız” ve *kapagçı kırkın* “kadın kapıcı, kadın kapı bekçisi” söz öbeğinde geçmektedir.

tört körkle қыркын yürүң [...] күміш ып еңіrer бу қапағ көzedü tururlar (İKP XLII.2)

“Dört güzel kızın, beyaz gümüş bir ipi eğirdiklerini ve bu kapıya bekçilik ettiklerini gördü.” (31)

тегин айтысар қапағчы қыркын биз tediler (İKP, XLII.5)

“Prens sorunca “Biz kapıcı kızlarız” dediler.” (31)

Budist külliyyatın en bilinen eserlerinden bir *sūtra* kitabı olan *Altun Yaruk Sudur*’da *kırkın* sözcüğü, *ol elig hannıñ kırkınları* “o hükümdarların cariyeleri” söz öbeğinde “cariye” anlamıyla kullanılmıştır.

bo muntağ uğur yıқ үзе bo nom erdinig eşidteçi tınladaçı éligler һанларығ ol elig һannıñ һатunların қыркындарын inançların ulatı bodunun қарasın alpınta emgekinte adasınта tudasınта isig özlүğ қорқınçınта küyü күzetü tuıunlar (AYS VI, 0233)

“Böylesi bir fırsat ile bu öğretiyi dinleyip o hükümdarları, o hükümdarların eşlerini (kraliçelerini), cariyelerini, yöneticilerini ve dahası halkını sıkıntılardan, felaketlerden, yaşamdaki korkunçluklardan korusun.” (Ayazlı, 2012, s.169)

Budist Uygurlardan kalan en eski metinlerden biri olan *Maitrisimit Nom Bitig* incelendiği zaman *kırkın* sözcüğünün, *tapıgçı kırkınlар* “kadın hizmetçiler”, *t(e)ñri kırkınlар* “tanrısal/ilahi hizmetçiler”, *kız kırkın* “kızlar ve cariyeler”, *ынңе ~ інңе kırkın* “ince, narin, zarif hizmetçi, cariyeye; zarif bakire” söz öbekleri içerisinde karşımıza çıkmaktadır.

bu özi tarımış kebezi үзе ып еңіrip böz tokumış erür ne үçün tip tiser neñ yme жоқ чıғay үçün neñ yme tapıgçı қыркыnları eksük k(e)rgek үçün özi еңіrmіш ermez (MaitrHami 4b/13)

“Bu kendi yetiştirdiği pamuktan eğirdiği iplikle dokunmuş bir kumaştır. (Peki) Neden (böyle yaptı)? Kendisi bizzat iplik eğirmiş (ama) fakir olduğu için ya da kadın hizmetçileri eksik olduğu için değil.”

Yme ayağқа tegimlik Maitri bodis(a)v(a)tnıñ sumanda ulatı sekiz түmen tört miñ қunçuy қатun қыз қыркын болғулуклар sekiz түмен tört miñ iş tuş болғулуклар sekiz түмен tört miñ tapağçılar болғулуклар sekiz түмен tört miñ bodis(a)v(a)tnıñ at болғулуклар алқу olар uçar yultuz osuğluğ kentü kentü ordularıntın t(e)ñriler t(e)ñri қатunları nirvan bulmak күşüşin yalñuklar yirin suқlanıp tözün maitri udusınта yirtinçүke inerler (MaitrHami 8a/8)

“Saygıdeğer Maitri Bodisattva’nın (eşi) Sumana ile seksen dört bin prenses kadın, kızlar ve cariyeleri, seksen dört bin eş dost, seksen dört bin hizmetkâr, seksen dört bin Bodisattva’nın atı, tanrılar ve tanrı hanımları hepsi birer kayan yıldız gibi saraylarından Nirvana’ya ulaşma isteğiyle, insanlar dünyasını (yeryüzünü) arzulayıp Aziz Maitreya’nın peşinden yeryüzüne inerler.”

sekiz түмен tört miñ miñü kölüñүке minmiş ынңе қыркыnlар бирле tegriklep şanki ç(a)kr(a)virt ilig қanta ulatı erüş öküş balıқlıғ buduntın ayağ çilteg aşayu .. (MaitrSeng 35/12-13)

“Seksен dört bin binek hayvana binmiş zarif kadın hizmetçilerle etrafı çevrelemiş Çakravartin Şankha hükümdar ve diğer birçok şehir sahibi halktan (gelen) saygı ve hürmeti kabul ederek ..”

tokuz otuz yaşında yaşodra marika t(e)ñri kızlarına yöleşî katunların kunçuların katunl(a)rın altı tümen yinçe kırkınların kodu ıdalap iglemek qarımak ölmek bu üç türlüğ törüke kórqup ayınıp şanşar tünle kapalvastu balıktın ünüp tapovan arıgka bardı (MaitrHami 15b/3)

“Yirmi dokuz yaşında Tanrı kızları gibi olan Yaşodra Marika’yı, hanımlarını, prenseslerini, altmış bin ince, zarif cariyesini terk edip hastalanma, yaşlanma ve ölüm olmak üzere bu üç çeşit yasadan korktuğu için gece yarısı Kalipavastu şehrinden ayrıldı ve Tapovana Ormanı’na gitti.”

qayusı örtlüg yalınlıg itı kılıçın öz etüzlerin bıçıp uşup yiyü etüzleri öze örtlüg taş sası yağa amarıları beg işi kórkin örtlüg yalınlıg tigitler ınallar inçe kırkınlar birle (MaitrSeng 112/46)

“Bazısı alevli, keskin kılıç ile kendi vücutlarını bıçıp yerken vücutları üzerine alevli taş ve çöpler yağarken bazıları bey ve kraliçe güzelliği ile, alevli prensler yüksek rütbeli memurlar ve zarif bakireler ile ...” (Tekin, 2019, s. 272)

Aynı eserde hizmet veren kızın adının verildiği *Çitika atlıg kırkın* “Çetika adlı hizmetçi” söz öbeğinde de *kırkın* sözcüğü görülmektedir.

Çitika atl(ı)ğ kırkın ıraktan uluğ ünün ünteyü inçe tip tidi (MaitrHami 5a/5)

“Çetika adlı hizmetçi kız uzaktan yüksek sesle şöyle seslendi.”

Eski Uygur Türkçesi ile kaleme alınan çoğunlukla Budist Türk külliyyatına ait olmak üzere Maniheizm, az da olsa Nesturi çevre metinlerinden günümüze kadar gelen manzum parçalar bulunmaktadır. Reşit Rahmeti Arat (1991) tarafından hazırlanan *Eski Türk Şiiri* adlı çalışmada yer alan bir dörtlükte *bezeklikte kızlar kırkın* “haremdaki kızlar, cariyeler” söz öbeğine tesadüf etmekteyiz.

belde turğan biş-on oğlan

begim kayda termü erki

bezeklikte kızlar kırkın

bertermü köñilin (erki)

“Belde duran elli yiğit, beyim nerede der mi dersin? Haremdaki kızlar, cariyeler, kalplerini paralar mı dersin?” (s. 252-253)

X. yüzyılın başlarında Mâverâünnehir ile Doğu Türkistan arasındaki bölgede kurulan Karahanlı Devleti’nin resmî yazı dili olan, Eski Türkçe dil devresinin son yazı dili olma vasfını taşıyan Karahanlı Türkçesi döneminde de *kırkın* sözcüğüne tesadüf edilmektedir. XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan ve Türk toplumunun en önemli dil yadigarlarından biri olan *Divânü Lugâti’t-Türk*’te *kız maddesine* “cariye” anlamı verilmiş; aynı maddede *kız kırkın* söz öbeği verilerek “cariyeler” anlamına geldiği gösterilmiştir. Eserde yer alan manzum parçalardan bir dörtlükte *kırkın* sözcüğü geçmektedir.

Tünğür kadın buluştı

Kırkın takı koluştı

Emdi tışım kamaştı

Altı “Turumtay”ımnı (DLT II, 110/4)

“(O, benimle) dünür-kayın olmaya kalkıştı ve karşılıklı olarak kız alıp vermek istedi. (Sonra, bana gadretti ve) Turumtay (adlı kölemi) alıp (götürdü). (Bu yüzden) şimdi dişlerim kamaştı/ (sütten ağzım yandı). (Tekin, 1989, s. 63).

XIII. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden gelişen Harezmi Türkçesi döneminde Rabgûzî tarafından yazılan ve peygamber kıssalarını konu alan *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da *kırkın* sözcüğü *kız kırkın* “cariyeler, maiyetteki genç kadınlar” ikilemesi içerisinde kullanılmıştır.

çéçek téğ meñzi soldı, ağlaq yerge savuldı, kız kırkınları birle karşı oturup ün tüzüp aytu başladı (KE 77a/13-14)

“Benzi çiçek gibi soldu, kuru yere yayıldı; cariyeleri ile karşılıklı oturup güzel sözler söylemeye başladı.”

Sonuç

Bir dilin söz varlığı, ait olduğu toplumun kültürel kodları, inanç sistemleri, dünya görüşü, cinsiyet rolleri vb. pek çok konu hakkında bilgi veren ifadelerle örülüdür. Nitekim toplumun maddi ve manevi kültüründe yer edinemeyen bir kavramın dilde karşılık bulması olanaksız olduğu gibi, toplumsal hayatın bir parçası olarak önem arz eden kavramların dildeki karşılıkları da o denli zenginleşir ve çeşitlenir. Gerek

tarihî gerek çağdaş Türk dilinde kadına dair adlandırmaların, kadınla ilgili kullanımların geniş yer kaplaması, kadının toplumsal konumu hakkında fikir edinmemize yardımcı olmaktadır. Bu sebeple kadına ilişkin yapılan söz varlığı çalışmaları kadının Türk toplumundaki yerini göstermesi bakımından kıymetlidir. Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren doğrudan cinsiyete dayalı “kadın” kavramını karşılayan, kadının ailevi ve akrabalık bağlarını gösteren, doğum, evlilik ve boşanma gibi geçiş dönemlerindeki durumunu belirten sözler ve bunun gibi birçok durumu gösteren adlandırmalar olmak üzere kadının doğuştan gelen ve sonradan kazandığı toplumsal statüsünün Türkçenin leksikolojik yapısına nasıl yansındığını takip edebilmekteyiz.

İlk defa Eski Türkçe döneminin ikinci devresi olarak bilinen Eski Uygur Türkçesi külliyatına ait metinlerde karşımıza çıkan *kırkın* sözcüğü üzerine yapılan etimolojik incelemelerde ortak bir görüşün bulunmadığı görülmektedir. Söz konusu sözcüğün kökeninin *kız* (r ~ z denkliği çerçevesinde muhtemel bir kır kökünden) isim köküne *-kın* (< -gUn) çokluk bildiren, topluluk adları yapan isimden isim yapma ekinin gelmesi sonucu oluştuğunu düşünmekteyiz. Sözcüğün *kırgın* şekli de görülmekte olup bazı Çağdaş Türk lehçelerinde *kız kırkın* ikilemesi içinde “kızlar, çeşitli yaş grubundan kızlar” anlamıyla, *kırgıttar* “kızlar” çoğul biçimiyle de yaşamaktadır.

Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanımdan düşmeye yüz tutan *kırkın* sözcüğü, Türkçenin tarihî seyrinde çeşitli söz öbekleri içerisinde adeta kalıplaşmış şekilde kullanılmıştır: *teñri kırkın* “tanrısal, ilahi kızlar/bakireler”, *kapagçı kırkın* “kadın kapıcı, kadın kapı bekçisi”, *tapıgçı kırkınlar* “kadın hizmetçiler”, *yinçge ~ inçge kırkın* “ince, narin, zarif hizmetçi, cariye; zarif bakire” vb. Eş anlamlı sözcüklerden oluşan ve bir ögesi arkaik söz olma özelliği taşıyan *kız kırkın* yapısına, “kızlar” anlamıyla bugün Çağdaş Türk lehçelerinde tesadüf etmekteyiz.

Tarihî Türkçe ile yazılmış metinlerde sözcüğün semantik gelişimine bakıldığında zaman cinsiyet ifadesi ile genç kıza işaret eden “kız, genç kız, bakire kız” anlamının yanında, doğrudan hizmet eden, emir altındaki kadını işaret eden “cariye, kadın köle, kadın hizmetçi” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. İncelenen sözcüğün, ilk başta “genç kız, bakire kız” anlamıyla kullanılırken sonra anlam genişlemesine uğrayarak “cariye, kadın köle, kadın hizmetçi” anlamlarını kazanmış olabileceği görüşündeyiz. Bilhassa Eski Uygur Türkçesi döneminde kutsal varlıkları veya ruhani zümreleri niteleyen tamlamalarda yer alabilecek kadar (bk. *teñri kırkın* “tanrısal, ilahi kızlar/bakireler, *eren teñriler kırkın teñriler* “seçkin rahip ve rahibeler” vb.) geniş bir kavram alanına sahipken sonraki yüzyıllarda ilgili sözcük “genel kadın/kız” anlamından ziyade kadının aşağı statüsünü gösteren toplumsal bir olgu ve uygulamaya ad olmuştur. Hatta Doğu (Çağatay) Türkçesinde “siyah cariyeler, siyah köle kadınlar; Habeşî, siyah Arap” anlamlarında kullanıldığı kaydına baktığımız zaman tarihsel süreçte genel bir “genç kadın” adından, etnik ve sınıfsal bir aidiyeti ifade eden “köle kadın” adına dönüşerek dildeki toplumsal katmanlaşmanın somut bir örneğini göstermiş olduğu sonucuna ulaşabilmekteyiz.

Kısaltmalar

AYS:	Altun Yaruk Sudur
bakınız	bk.
BT III:	Das uigurische Insadi-Sūtra bk. S. Tezcan (2020)
BT V:	Manichäisch-türkische Text bk. P. Zieme (1975)
DKP:	Daśakarmapathāvadānamālā
DLT:	Dîvānu Lugātî't-Türk
İKP:	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
KE:	Kısasü'l-Enbiyâ
MaitrHami:	Maitrisimit Hami nüshası bk. S. Geng (2008)
MaitrSeng:	Maitrisimit Sengim nüshası bk. Ş. Tekin (2019)
Mani III:	Türkische Manichaica aus Chotscho III bk. A. von Le Coq (1922)

Kaynaklar

- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Türk Tarih Kurumu.
- Ata, A. (1997). *Kıssaşü'l-Enbiyâ I (Giriş-metin-tıpkıbasım)*. Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lugati 't-Türk tercümesi (I-II)*. Türk Dil Kurumu.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. kitap: Karşılaştırmalı metin yayını*. Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University.
- Elmalı, M. (2022). *Dasakarmapathavadanamala-on günahın zincirleme hikayesi (Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-tıpkıbası)*. Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Bizim Büro.
- Ergin, M. (1970). *Orhun abideleri*. Milli Eğitim.
- Hamilton, J.R. (1998). *İyi ve kötü prens öyküsü (V. Köken, Çev.)*. Türk Dil Kurumu.
- Geng, S. (2008). *Study on the Uighur Maitrisimit (Hami version)*. Central University for Nationalities.
- Gömeç, S. (1996). Kagan ve katun. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18(29), 89-90.
- Karahan, A. (2006). Tarihî Türk dilinin söz varlığına katkılar: Kadınla ilgili kelimeler üzerine. *Bilkent Üniversitesi I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, s. 1-12.
- Koç, K., Bayniyazov, A., & Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Akçağ.
- Le Coq, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Nr. 2). Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Sevortyan E.V. (1997). *Etimologičeskiy slovar "Tyurkskih yazıkov: obşetyurkskiye i mejtyurkskiye leksičeskiye osnovi na bukvi "K", "K" (G. F. Blagova, Red.)*. Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- Parlatır, İ. (1983). Türk sosyal hayatında kölelik. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, XLVIII (187), 805-829.
- Pavet de Courteille, A. (1870). *Dictionnaire Turk-oriental*. Imprimerie Impériale.
- Radloff, W. (1899). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. Band 2. Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der türksichen Sprachen*. Studia Orientalia Edidit Societas Orienatalis Fennica XXI.
- Şeyh Süleymân Efendi. (1882). *Luğat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*. Mihran Matbaası.
- Tatarstan Respublikası Fännär Akademiyası. (2017). *Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege* [Tatar Dilinin Açıklamalı Sözlüğü] (Cilt 3). G. İbrahimov İsemendäge Tel, Ädäbiyat häm Sängat İnstitut.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk dünyası el kitabı: Cilt 2* içinde (s. 69-119). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tekin, Ş. (2019). *Maitrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidaî bir dram Burkancılığın Vainhasika tarikatine ait bir eserin Uygurcası*. Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (1969). Zetacism and sigmatism in Proto-Turkic. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22(1), 51-80.
- Tekin, T. (1989). *XI. yüzyıl Türk şiiri*. Türk Dil Kurumu.
- Tezcan, S. (2020). *Das uigurische Insadi-Sūtra (Vol. 6)*. Akademie Verlag.

Wilkens, J. (2013). Der “Neutag” und die Maitrisimit: Probleme der zentralasiatischen Religionsgeschichte. Y. Kasai, A. Yakup ve D. Durkin-Meisterernst (Ed.), *Die Erforschung des Tocharischen und die alttürkische Maitrisimit: Symposium anlässlich des 100. Jahrestages der Entzifferung des Tocharischen Berlin, 3. und 4. April 2008* içinde (ss. 375–401).

Wilkens, J. (2021). *Eski Uygurcanın el sözlüğü: Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen.

Yudahin, K. K. (1965). *Kirgizsko-russkiy slovar’* [Kırgızca-Rusça Sözlük] (Cilt 1, A-K). Sovetskaya Entsiklopediya.

Zieme, P. (1975) *Manichäisch-türkische Text: Texte, Übersetzung, Anmerkungen*. Akademie Verlag.